

türkçe fiillerdeki fosil isimler

Özge Ezel Şahiner
Sıla Can Erdoğan

Editör
Gülcan Çolak

Bilge
Kültür • Sanat

**TÜRKÇE FİLLERDEKİ
FOSİL İSİMLER**

YAYIN NO: 1075

TÜRKÇE FİİLLERDEKİ FOSİL İSİMLER

Özge Ezel Şahiner

Sıla Can Erdoğan

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Sertifika No: 50417

1. Basım: Şubat 2022

ISBN: 978-625-7201-75-9

Kapak: *Kenan Özcan*

Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*

Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*

Davutpaşa Cad. Bestler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul

Tel: (0212) 501 30 19

Kapak Baskı: *Saner Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul

Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74

bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

TÜRKÇE FİLLERDEKİ FOSİL İSİMLER

ÖZGE EZEL ŞAHİNER
SILA CAN ERDOĞAN

Editör
GÜLCAN ÇOLAK

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	9
KISALTMALAR	11

BİRİNCİ BÖLÜM FOSİL KELİMELER

1.1. Giriş	11
1.2. Türkçede Fosil ve Arkaik Kelimeler Üzerine Çalışmalar	14
1.3. Fosilleşmenin Nedenleri	16
1.4. Fosil ile Arkaik Kavramlarının Farkı	18
1.5. Fosil ile Cranberry Biçimbirimlerin Farkı	20
1.6. Tarihî Dönemlerde Fosil Kelimeler	21
1.7. Ağızlarda Fosil Kelimeler	22

İKİNCİ BÖLÜM TÜRKÇE FİİLLERDEKİ FOSİL İSİMLER ARAŞTIRMASI

2.1. Amaç	23
2.2. Kapsam ve Sınırlılıklar	23
2.3. Yöntem	27
2.4. Türkçe Fiillerdeki Fosil İsimler	29
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	138
KAYNAKLAR	141

ÖN SÖZ

Bu çalışmada, standart Türkçedeki kullanımı ortadan kalkmış, fakat türemiş fiil tabanlarında varlığını devam ettiren fosil isimler tespit edilmeye, bu isimlerin anlamsal ve biçimsel özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır. *Aldan-* fiilindeki *al*; *sakla-* fiilindeki *sak* ismi bugün standart dilde her ne kadar kullanılmıyorsa da artzamanlı inceleme, bu sözcüklerin Türkçenin tarihî dönemlerinde işlek olarak kullanıldığını göstermektedir.

Bu çalışma, *Türkçe Fiillerde Fosil İsim Tabanları (A-K)* adlı yüksek lisans tezi ile Sıla Can Erdoğan'a ait *Türkçe Fiillerde Fosil İsim Tabanları (L-Z)* adlı tamamlanmamış çalışmanın tarafımca birleştirilerek düzenlenmesi ve kitap hâline getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde fosil kelime nedir, fosilleşmenin nedenleri nelerdir gibi sorulara cevap aranırken ikinci bölümde araştırma yöntemi hakkında bilgi verildikten sonra Türkçe fiillerin tabanında tespit edilen fosil isimlerin geçmişten günümüze yolculuğu kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde 80 fiil tabanında fosilleşen 72 ismin fosilleşme oranları, kökenleri, sözcük türleri, fosilleşme süreçleri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Fosil kelimeler, bende her zaman merak ve heyecan uyandırmış, gizemli bir bulmacayı çözmek gibi peşinden sürükleyen bir konu olmuştur. Fosil kelimelerle tanışmamı sağlayıp sürecin başından sonuna dek büyük bir ilgi ve sabırla katkılarını esirgemeyen, bu çalışma için verdiği emekler tez danışmanı unvanının çok daha ötesinde olan, akademik hayatımda her zaman yol göstericim, saygıdeğer hocam Doç. Dr. Gülcan Çolak'a derin saygı ve teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Tez konusuyla ilgili kıymetli görüşlerini paylaşan Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a, bu konuda çalışmaya devam etmem için yüreklendiren Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan'a, beni her

zaman destekleyen değerli aileme, eşim Orhan Şahiner'e ve kızım Almıla'ya çok teşekkür ederim. Lisansüstü Eğitim Bursu almaya hak kazandığım Türk Dil Kurumuna maddî destekleri için de ayrıca teşekkür ederim. Türkçeye ilgi duyan herkesin istifadesine sunulan bu kitapla ilgili her türlü olumsuz eleştirinin sorumluluğu bana aittir.

Özge Ezel Şahiner
Ankara, Mayıs 2021

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılan kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

akt.	aktaran
Ar.	Arapça
argo	argo söz
bk.	bakınız
DKK	Dede Korkut Kitabı
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
ekon.	ekonomi
esk.	eskimiş
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
FBS	Ferec ba'd eş-şidde
fel.	felsefe
hlk.	halk ağzında
İKPÖ	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
KE	Kışaşü'l-Enbiyâ
mec.	mecaz
mit.	mitoloji
ME	Mukaddimetü'l-Edeb
NF	Nehcü'l Ferâdis
ruh b.	ruh bilimi
s.	sayfa
sf.	sıfat
TDK	Türk Dil Kurumu
TETTL	Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı
TİKTÖN	Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası
TS	Tarama Sözlüğü
TUD	Türkçe Ulusal Derlemi
t.y.	tarih yok
ünl.	ünlem
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
zf.	zarf

BİRİNCİ BÖLÜM

FOSİL KELİMELER

1.1. Giriş

Türkçede *fossil* kelimesi “1. Geçmiş yer bilimi zamanlarına ilişkin hayvanların ve bitkilerin, yer kabuğu kayaları içindeki kalıntıları veya izleri, müstehase, taşıl. 2. *mec.* Düşünce, yaşayış biçimi vb. bakımlardan çağın gerisinde kalmış kimse” (Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 2011) anlamlarına gelmektedir. Bu anlamlara ek olarak *fossil* kelimesi bir dilbilim terimi olarak “Belirli ifadeler ya da biçimler haricinde kullanılmayan, metruk kelime ya da ifade” (English Oxford Living Dictionaries, 2018) anlamında da kullanılmaktadır.

Fossil kelime terimiyle “bir zamanlar kullanılmış olup da günümüzde artık bilinmeyen, çeşitli sebeplerle artık kullanılmayan, bazıları kelime gruplarına sıkıştıkları için varlıklarını devam ettirebilen eski sözlükbirimler” kastedilmektedir (Çolak, 2017: 13). Bu terim İngilizcede ilk olarak Kerslake’in 1872’de *Pinhoe* gibi yer isimlerinde geçen ve fosil bir kelime olarak nitelenen sözlüksel öge *-hoe* hakkında yazdığı makalesinde geçmektedir (Coffey, 2013). İngilizcenin böyle kelimelerle dolu olduğuna, bir kelimenin bazen yaygın kullanılan bir iki deyim dışındaki varlığı hariç tamamen unutulduğuna ya da bir zamanlar yaygın olan bazı eski yapıların artık sadece yazılı birkaç ifadeye kaldığına; bazı dilbilgisel biçimlerin yalnızca bir ifadeye ya da sözcük grubunda taşlaşıp donakaldığı için yaşadığına değinilmektedir (Greenough ve Kittredge, 1901: 195). İngilizcedeki fosil kelimelere örneklerden biri *bumper crop* “bereketli mahsul” kalıplaşmış söz öbeğinde geçen *bumper* sözcüğüdür. Önceleri “ağzına kadar dolu bardak, kap” anlamında kullanılırken

sonraları miktar ya da boyut olarak olağandan daha büyük şeylere eklenmeye ve büyük şeyleri tarif etmede sıfat gibi kullanılmaya başlanmıştır. 19. yüzyılda *bumper business*, *bumper traffic* gibi kullanımlar ortaya çıksa da günümüzde *bumper* kelimesi temel olarak *crop* “mahsul” kelimesini nitelemekte kullanılmaktadır. Bu durumda geçmişte bağımsız bir kullanım alanı olan *bumper* kelimesi, günümüzde *bumper crop* ifadesinde fosilleşmiştir (Merriam-Webster, 2018). Türkçedeki fosil kelimelerden *bark* ismi “ev, mülk, çadır, yurt” anlamında Eski Türkçede “tabgaç kaganın içreki bedizçig it-tı anar adınçig *bark* yaraturdum” cümlesinde olduğu gibi bağımsız olarak kullanılırken, günümüzde standart Türkçede %98,6 oranında *ev bark* ikilemesinde fosilleşmiştir (Çolak, 2017).

Coffey (2013) fosil kelime tanımının yalnızca sözcük grupları içinde değil, tek bir kelimenin sözlüksel birimleri arasında da bulunabileceği şeklinde genişletilmesi gerektiğini söylemektedir ve İngilizcede fosil kelimelerin taşıyıcılarını şöyle sıralamaktadır:

1. *Sözlüksel öbeklerde fosiller*: Fosillerin çoğu bir kelime içinde değil, söz birlikleri içinde tespit edilmiştir. Bugün yalnızca atasözlerinde, deyişlerde, metafor temelli deyimlerde, deyimsele fiillerde, birleşik sözcüklerde, ilgeç öbeklerinde geçen kelimelerin bazılarının bağımsız kullanımları ancak eski kaynaklarda bulunabilmektedir; bu nedenle fosilleşmişlerdir (s. 49). Bu tür fosil kelimelere örnek olarak *wend one’s way* “yola koyulmak” fiilinde kalıplaşan *wend* gösterilebilir. Bugün *wend*, yanında mutlaka *way* ile kullanılan bir fiildir; *wend to bed* ya da *wend to school* gibi kullanımları yoktur. Oysa *wend* Eski İngilizcede “gitmek” anlamında kullanılan *go* gibi bir fiildir ve *wend* her türlü yere gitmeyi anlatırken kullanılır. 15. yüzyılda *go* ve *wend* kullanılırken sonraları *go* tercih edilmiştir; geçmiş zaman çekimindeyse *wend* fiilinin geçmiş zamanı *went* kullanımında kalmıştır. Bir diğer fosil kelime örneği ise bugün *eke out a living* “kıt kanaat geçinmek” deyiminde geçen, fakat tek başına kullanımı olmayan *eke* “eklemek, artırmak” anlamındaki eski bir fiildir. Aynı fiil bir yerde daha fosilleşmiştir: *Eke-name* “takma ad, mahlas” sözcüğü de aynı fiille türemiş; *an eke-name* söz grubunun yanlış tahliliyle *nickname* sözcüğü ortaya çıkmıştır (Okrent, 2015).

Fosil kelimelerin sözlüksel öbeklerde varlıklarını sürdürmesindeki önemli nedenlerden biri Çolak'ın (2017) vurguladığı gibi atasöz, deyim, ikileme gibi söz birliklerinin muhafazakâr yapısıdır. Dilsel birimlerin bir araya gelerek anlam ve yapıca kaynaştığı ve artık tek bir gösterge gibi işlev gördüğü bu kalıplaşmış söz birliklerindeki unsurları değiştirmek, çıkarmak ya da yeni bir unsur eklemek imkânsızdır (s. 14).

2. *Sözcüklerde fosiller*: Bugün tek yapıda birleşmiş olarak kullanılan ve iki ayrı bağımsız kelime hâlinde kullanımları oldukça az olan kelimeler bu gruba dâhildir. Örneğin *playwright* “oyun yazarı” sözcüğündeki *wright* ögesinin bağımsız kullanımı ancak eski metinlerde bulunabilmektedir. Bir kelimenin yalnızca kökü de fosilleşebilir. Geçmiş dönemlerde kökü bağımsız olarak kullanıldığı hâlde, bugün yalnızca ek almış hâliyle, türevleriyle kullanımda olan kimi sözcükler de bu gruptadır. *Unwitting* “habersiz, kasıtsız”, *unwittingly* “farkında olmadan” sözcüklerinde fosilleşen *wit* “farkında olmak, bilmek” fiili bu duruma örnektir (Coffey, 2013: 49).

Türkçede sözcük içinde fosilleşen sözlere *afalla-* “şaşkınlıktan sersemleşmek”, *aldan-* “görünüşe bakarak yanlış yargıya varmak”, *anla-* “bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini kavramak”, *balkı-* “parlamak, şimşek çakmak”, *bangırda-* “öfkelenerek yüksek sesle bağırıp çağırarak”, *bekle-* “bir iş oluncaya değin bir yerde kalmak”, *beler-* “göz akı iyice belirecek biçimde açılmak”, *belir-* “tezahür etmek” gibi fiillerin tabanında bulunan ve fosil olduğu tespit edilen *afal* “şaşkın, dağınık, ne yapacağını bilmez”, *al* “düzen, tuzak, hile”, *an* “düşünme ve anlama gücü; zihin”, *balk* “ufukta görülen parıltı; şimşek”, *ban* “haykırma, yüksek avaz; ezan”, *bek* “sert, katı; sağlam”, *bel* “şişkinlik, kabarıklık”, *belgi* “alamet, nişan” gibi isimler örnek verilebilir.

3. *Özel adlarda fosiller*: Fosil kelimeler kişi ve yer adlarında, kitap ve film adlarında da görülebilmektedir. *Chistlehurst*, *Yorkshire* gibi yer adlarında geçen *hurst* “ağaçlık tepe”, *shire* “eyalet, kontluk, idarî bölge” gibi kelimeler fosildir (Coffey, 2013: 49-50).

Türkçede de kişi ve yer adlarında pek çok fosil kelime tespit edilebilir. Örneğin Konya'nın bir ilçesi olan Yunak'ta ilk yerleşimin

dere kenarında olduğu düşünülmektedir ve *yunak* “yıkanılan yer, hamam” ismi *yun-* “yıkanmak” fiilinden türemiştir. İlçe adı *yunak* ve tabanındaki *yun-* fiili Anadolu ağızlarında kullanılsa da standart Türkiye Türkçesinde fosilleşmiştir.

4. *Kalıplaşmış metinlerde fosiller*: Dua, ilahi, tekerleme, evlilik yemini gibi uzun ve kalıplaşmış metinler de fosil kelimelerin taşıyıcısı olabilmektedir. Bu tür kalıplaşmış metinler konuşur tarafından büyük olasılıkla metnin anlamı düşünülmeden okunduğu ya da söylendiği için kaybolabilecek dil birimlerini korumaya yardımcı olmaktadır. Evlilik yemininde geçen *With this ring I thee wed* “Bu yüzükle seninle evleniyorum” cümlesindeki *thee* “sen, sana, seni” sözcüğü fosilleşmiştir (Coffey, 2013: 50).

1.2. Türkçede Fosil ve Arkaik Kelimeler Üzerine Çalışmalar

Türkçedeki atasözleri, tekerlemeler, ilişki sözleri, ikilemeler, deyimler ve birleşik sözlerdeki fosil kelimeler, Çolak (2017) tarafından *Türkçede Fosil Kelimeler* adlı çalışmada incelenmiş ve fosilleşmiş 212 kelime tespit edilmiştir. Çolak; *kadının fendi erkeği yendi, az gitmek uz gitmek* gibi atasözü ve tekerlemelerdeki *fent* “düzen, hile”, *uz* “uzunluk; uzak” kelimelerinin; *ya herru ya merru, sümme haşa, teessüf et-* gibi ilişki sözlerindeki *herru* “git”, *merru* “gitme”, *sümme* “sonra”, *teessüf* “acı duyma, üzüme” kelimelerinin; *afra tafra, yorgun argın, aval aval* gibi ikilemelerdeki *afra* “bağırıp çağırma, etrafı korkutma”, *tafra* “asık yüz, asık surat”, *argın* “zayıf, güçten düşmüş”, *aval* “aptal, şaşkın, bön” kelimelerinin geçmişte bağımsız bir birim olarak kullanıldığı yerleri tespit etmiş ve günümüzdeki kullanım sıklıkları için Türkçe Ulusal Derleminde¹ (Aksan vd., 2012) içerik analizi yaparak oldukça az kullanıldıklarını ya da tamamen kullanımdan düştüklerini tespit etmiştir.

Ayyuka çık-, esamesi okunma-, faka bas-, gına gel-, nevri dön-, tufaya gel-, zıvanadan çık- gibi deyimlerdeki *ayyuk* “göğün en

1 www.tnc.org.tr

Her gün yürüdüğünüz yolda bir fosil taşına rastlamak gibi, gündelik dilde sıklıkla kullandığınız bazı fiillerin tabanında da fosil isimler bulabilirsiniz. Bu fosil isimler geçmişte bağımsız bir birim olarak kullanıldıkları hâlde bugün onlardan türeyen fiillerin tabanında kalmış, tek başlarına kullanımları oldukça azalmış ya da tamamen ortadan kalkmıştır.

Beze-, esirge-, okşa-, utan- fiillerinin tabanındaki fosil isimler nelerdir?

Bile- bocala-, böbürlen- fiillerindeki fosil isimler olan *bi, boca, böbür* hangi dillerden alıntıdır?

Dinlen-, iğren-, kıskan- fiillerinde fosilleşen *tin, ig, kız* Eski Türkçe dönemindeki hangi metinlerde kullanılmıştır?

Bekle-, kavur-, sakla- fiillerinin tabanındaki *bek, kak, sak* standart Türkçede fosilleşmişken Anadolu ağızlarında hangi anlamlarda kullanılmaya devam etmiştir?

Fosil isimleri araştırırken sözcüklerin kökenine dair bilgilere ve yazılı kaynaklardaki serüvenine de değinen elinizdeki çalışma, standart Türkçedeki 80 fiilin tabanında fosilleşmiş 72 ismi ele almaktadır.

Isbn: 978-625-7201-75-9

9 786257 201759